

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΒΑΣΙΚΕΣ ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

Τα παράδοξα της γλώσσας

Ένας Αρειανός προσγειώνεται στη Γη με σκοπό να συγκεντρώσει στοιχεία για τους πιο εξελιγμένους κατοίκους της, τους ανθρώπους. Προσπαθώντας να κατανοήσει τις συνήθειες και τη συμπεριφορά τους διαπιστώνει αμέσως ότι βρίσκεται αντιμέτωπος με ένα περίεργο φαινόμενο: όλες σχεδόν οι δραστηριότητες της συντριπτικής πλειονότητας των μελών του είδους *Homo sapiens*, σε όλα τα γεωγραφικά σημεία της εξάπλωσής του και σχεδόν σε όλη τη διάρκεια της ζωής κάθε μέλους, συνοδεύονται και, μερικές φορές μάλιστα, περιορίζονται αποκλειστικά στη συστηματική παραγωγή και πρόσληψη μιας τεράστιας ποικιλίας υλικών σημείων, που όλες οι κοινότητες των ανώτερων αυτών θηλαστικών αντιλαμβάνονται με παρόμοιο τρόπο ως «γλώσσα».

Πραγματικά, δεν υπάρχει πιο παράδοξη έκφανση της ζωής μας από αυτή που είναι παρούσα σε όλες τις εκδηλώσεις, κοινωνικές και ατομικές, του ανθρώπου, με τέτοιο τρόπο

ώστε να μην μπορούμε πια να φανταστούμε το ανθρώπινο είδος χωρίς την ιδιότητα της γλώσσας. Καταρχάς, διαθέτει *ποικίλες πραγματώσεις*, αφού χαρακτηρίζουμε ως γλώσσα τους οργανωμένους ήχους που παράγουμε με την άρθρωση, μια συνειδητή διαδικασία που κινητοποιεί το αναπνευστικό σύστημα και τα όργανα που βρίσκονται γύρω και μέσα στη στοματική κοιλότητα, αλλά και τις παλμικές δονήσεις που, αφού παραχθούν με τη διαδικασία αυτή, φτάνουν στον ακουστικό μας πόρο και γίνονται αντικείμενα επεξεργασίας στον εγκέφαλό μας. Και όχι μόνο αυτό, αλλά χαρακτηρίζουμε γλώσσα και τα διακριτά σημάδια που είναι από πρόθεση γραμμένα ή τυπωμένα στο χαρτί, ζωγραφισμένα στο ύφασμα ή το μέταλλο, σκαλισμένα στην πέτρα, χαραγμένα στο ξύλο, κι ακόμα όσα προβάλλονται στην οθόνη του υπολογιστή, του κινητού τηλεφώνου, της τηλεόρασης ή μας περιβάλλουν πάνω στα διάφορα αντικείμενα που αποτελούν τον υλικό μας κόσμο. Η ευκολία με την οποία οι περισσότεροι ενήλικες χρησιμοποιούν καθεμία από αυτές τις πραγματώσεις και η άνεση με την οποία περνούν από τη μία στην άλλη συγκρίνονται μόνο με την πολυπλοκότητα με την οποία τις συνδυάζουμε. Για παράδειγμα, παράγοντας ομιλία, δεν χρησιμοποιούμε μόνο το αναπνευστικό μας σύστημα και τα όργανα της άρθρωσης, αλλά κινητοποιούμε και τα χέρια μας σε χειρονομίες, τους μύς του προσώπου μας σε μορφασμούς και το κεφάλι μας σε νεύματα, τη στάση του σώματός μας και την απόσταση από τους άλλους ανθρώπους γύρω μας, δηλαδή όλα εκείνα τα στοιχεία που ονομάζουμε *παραγλωσσικά* και τα οποία συμμετέχουν ενεργά στη διαδικασία της ομιλίας. Με παρόμοιο τρόπο, όταν σερφάρουμε στο διαδίκτυο, δεν διαβάζουμε μόνο γραπτά κείμενα, αλλά βλέπουμε εικόνες ή βίντεο που συ-

νοδεύουν τα κείμενα, ακούμε ηχητικά αρχεία, επιλέγουμε διασυνδέσεις ή στοιχεία, υποβάλλουμε δεδομένα, γράφουμε εμείς οι ίδιοι κείμενα, εκμεταλλευόμαστε με λίγα λόγια την *πολυτροπικότητα* του συγκεκριμένου μέσου.

Ένα δεύτερο παράδοξο της γλώσσας συνδέεται με το γεγονός ότι δεν συνίσταται απλώς σε μια παραγωγή και πρόσληψη υλικών πραγματώσεων, αλλά, όπως υπαινιχθήκαμε πιο πάνω, αποτελεί μια συνειδητή, εμπρόθετη διαδικασία με την οποία ενεργούμε πάνω στον κόσμο που μας περιβάλλει. Με άλλα λόγια, δεν «μιλάμε μόνο για να μιλάμε», αλλά επιδιώκουμε συγκεκριμένους στόχους, επιτελούμε θεμελιώδεις λειτουργίες, ανταποκρινόμαστε σε δεδομένες απαιτήσεις, αλλάζουμε συνεχώς τον εαυτό μας και τους άλλους μέσα από τη γλώσσα. Με τη γλώσσα μαθαίνουμε, ανταλλάσσουμε πληροφορίες, διασκεδάζουμε, προβληματιζόμαστε, συμμετέχουμε, παρακολουθούμε, δρούμε, συγκινούμαστε, ερωτευόμαστε. Η ικανότητα για *αλληλεπίδραση* μέσω της γλώσσας αποτελεί ίσως το σπουδαιότερο χαρακτηριστικό της ανθρώπινης γλώσσας, που τη συνδέει και τη διαφοροποιεί από τα άλλα σημειωτικά συστήματα, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Με το χαρακτηριστικό αυτό σχετίζεται μια βασική παραδοχή που δεν μπορούμε να αγνοήσουμε όταν μελετούμε τη γλώσσα στις ποικίλες εκφάνσεις της: η γλώσσα είναι *κοινωνικά προσανατολισμένη*, καθώς είναι πάντοτε *εντοπισμένη* σε συγκεκριμένα περιβάλλοντα χρήσης (*περικείμενα*, όπως θα τα ονομάσουμε στη συνέχεια) από τα οποία καθορίζεται και τα οποία διαμορφώνει με τη σειρά της. Το πώς μιλάμε (ή γράφουμε) και το ποια και τι είδους γλώσσα χρησιμοποιούμε (ή αντιλαμβανόμαστε) εξαρτώνται, με μοναδικό και αποφασιστικό τρόπο, από την περίπτωση στην οποία βρισκόμαστε, από

τα άτομα με τα οποία αλληλεπιδρούμε, από τους σκοπούς που επιδιώκουμε, από το ποιοι είμαστε εμείς οι ίδιοι. Ακόμη και σε περιπτώσεις που χρησιμοποιούμε τη γλώσσα χωρίς εμφανές κοινωνικό περιβάλλον, λ.χ. όταν μονολογούμε αλάζοντας μια λάμπα, όταν τραγουδάμε στο μπάνιο ή όταν ονειρευόμαστε ή ακόμη κι όταν απλώς σκεφτόμαστε κάτι, φέρνοντας στο νου μας φράσεις και γλωσσικά αποσπάσματα, η πράξη μας αυτή συνδέεται, συνειδητά ή ασυνείδητα, με ένα πλήθος άλλων γλωσσικών συμβάντων στα οποία έχουμε συμμετάσχει ή τα οποία «μεταφέρονται» σε μας μέσα από τη γλώσσα με τρόπο που πολλές φορές δεν αντιλαμβανόμαστε.

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητες δύο διευκρινίσεις. Πρώτα απ' όλα, το γεγονός ότι η γλώσσα είναι θεμελιωδώς κοινωνικά προσανατολισμένη δεν σημαίνει ότι γι' αυτόν το λόγο έχει μικρότερη βιωματική αξία ή υπόσταση για τον καθένα από μας χωριστά. Αντίθετα, η γλώσσα διαπλέκεται άρρηκτα με την *ατομική* μας συνείδηση και μόνο έτσι μπορεί να λειτουργήσει ως κοινωνικό γεγονός. Για παράδειγμα, παρόλο που δεν αποτελεί κατασκεύασμα καθενός ατόμου ξεχωριστά αλλά συλλογική δημιουργία, για να μεταφερθεί από γενιά σε γενιά απαιτείται να πραγματωθεί από το μεμονωμένο άτομο με τρόπο πρωτότυπο και εξολοκλήρου νέο. Γι' αυτόν το λόγο η γλώσσα διαθέτει πάντοτε μια αναπόσπαστη *βιολογική διάσταση*, καθώς επηρεάζει τον ανθρώπινο οργανισμό ψυχοσωματικά. Ας σκεφτούμε τις εκπληκτικές σωματικές αλλαγές που μπορεί να επιφέρει μια γλωσσική έκφραση στο κατάλληλο περιεχόμενο: μια λέξη από το στόμα ενός αγαπημένου μας προσώπου μπορεί να μας προκαλέσει ευφορία, μια βρισιά μπορεί σε ορισμένες συνθήκες να μας εξοργίσει, να ανεβάσει τη συστολική μας πίεση, να μας προκαλέσει εφίδρωση κ.λπ.

Με άλλα λόγια, η γλώσσα διαθέτει μια απτή ικανότητα να προκαλεί βιολογικές αλλαγές, παρόλο που η ίδια δεν αποτελεί αποκλειστικά βιολογικό φαινόμενο.

Επιπρόσθετα, το γεγονός πως η γλώσσα είναι πάντοτε εντοπισμένη σε ένα συγκεκριμένο περικείμενο δεν σημαίνει ότι χρησιμοποιείται κατ' ανάγκη για να αναφερθεί μόνο στις δεδομένες συνθήκες του περικειμένου. Το αντίθετο, μάλιστα: σε αντίθεση με τα συστήματα επικοινωνίας των ζώων, μία από τις βασικές ιδιότητες της ανθρώπινης γλώσσας, όπως θα δούμε και πιο κάτω, είναι η *μεταθετότητα*, η δυνατότητα δηλαδή να χρησιμοποιηθεί για να αναφερθεί σε καταστάσεις και γεγονότα που δεν είναι άμεσα παρόντα στο συγκεκριμένο περικείμενο. Με τη γλώσσα μπορούμε να αναφερθούμε σε συμβάντα του παρελθόντος ή εικασίες του μέλλοντος, σε κοινούς ή απομακρυσμένους τόπους, να κατασκευάσουμε φανταστικές ιστορίες για όντα που δεν υπήρξαν ποτέ, να προβάλλουμε τις επιθυμίες μας σε έναν ιδανικό κόσμο, να μιλήσουμε για ό,τι είναι πιθανό, δυνατό ή εφικτό να γίνει, να διατυπώσουμε το μη πραγματικό, το ψεύτικο, το υποθετικό, το υποτιθέμενο. Απορία και θαυμασμό πρέπει να εκφράζουμε, λέει ο Steiner, «για το απλό γεγονός ότι [...] οι άνθρωποι ανέπτυξαν γραμματικούς κανόνες οι οποίοι επιτρέπουν εκφωνήματα με λογικό ειρμό για το αύριο, για το τελευταίο μεσονύκτιο της εκατονταετίας, για τη θέση και τη φωτεινότητα του αστέρα Βέγα που απέχει μισό δισεκατομμύριο χρόνια από εδώ» (2004: 260).

Τέλος –κι αυτό αποτελεί μια ακόμη σημαντική διαφορά από άλλα συστήματα επικοινωνίας– μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τη γλώσσα για να αναφερθούμε στην ίδια τη γλώσσα, να διατυπώσουμε μια *μεταγλωσσική* παρατήρηση, λ.χ. σχο-

λιάζοντας μια έκφραση που χρησιμοποιήσαμε, διορθώνοντας τον εαυτό μας και τους άλλους, μελετώντας ή εκφράζοντας απόψεις για τη γλωσσική χρήση. Η *ανακλαστικότητα* αυτή της γλώσσας είναι που επιτρέπει τη διαμόρφωση, σύμφωνα με τον Μοσχονά (2005: 224 κ.εξ.), όχι μόνο γλωσσικών ιδεολογιών, δηλαδή συστηματικών απόψεων και πεπιοθήσεων για τη γλώσσα, αλλά και γλωσσολογικών θεωριών.

Κάνοντας λόγο για «γλώσσα» έως τώρα, έχουμε σιωπηρά προβεί σε μια γενίκευση, καθώς αυτό που καθένας μας θεωρεί γλώσσα του διαφέρει ριζικά και ουσιαστικά από αυτό που είναι η γλώσσα του άλλου. Στην πραγματικότητα, δεν υπάρχει μία γλώσσα αλλά πολλές: το αφηρημένο φαινόμενο της γλώσσας εμφανίζεται πάντοτε με τη μορφή διαφόρων γλωσσών. Σύμφωνα με υπολογισμούς, σήμερα μιλιούνται περίπου 6.000-7.000 γλώσσες, που μπορούν να ταξινομηθούν σε δώδεκα περίπου βασικές *γλωσσικές οικογένειες* και αρκετές μικρότερες. Το γεγονός αυτό αποτελεί ένα ακόμη θεμελιώδες παράδοξο της ανθρώπινης γλώσσας, που συνίσταται στο ότι, ενώ τα μέλη όλων των άλλων ζωικών ειδών μπορούν να επικοινωνήσουν μεταξύ τους όπου κι αν βρεθούν, τα μέλη του είδους *Homo sapiens* επικοινωνούν πληρέστερα με άτομα που έχουν μεγαλώσει στην ίδια *γλωσσική κοινότητα* με αυτά (Tomasello 2003: 1).

Μια σειρά από ενστάσεις μπορούν να διατυπωθούν σε αυτήν τη γενική παρατήρηση. Καταρχάς, ενώ από μια ζωολογική οπτική η οργάνωση των ατόμων του ανθρώπινου είδους σε γλωσσικές κοινότητες αποτελεί μια αναμφίβολα σημαντική διαφορά από τις κοινότητες των ζώων, από γλωσσολογική σκοπιά ο ορισμός της γλωσσικής κοινότητας δεν είναι εύκολος. Μπορεί να μιλάμε για *εθνικές γλώσσες* που εξελίσσο-

νται ιστορικά σε έναν συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο (Χαραλαμπάκης 2001: 15), αλλά ακόμη και γλώσσες όπως η ελληνική που συνδέονται με έναν γεωγραφικό χώρο με σχετικά συμπαγή συνέχεια έχουν μιληθεί και μιλιούνται από κοινότητες ατόμων (λ.χ. μεταναστών ή ομογενών) που μπορεί να είναι πολύ απομακρυσμένες γεωγραφικά μεταξύ τους (Βρετανία, Γερμανία, Ρωσία, Αυστραλία κ.λπ.). Σίγουρα επίσης, δεν υπάρχει απόλυτη ταύτιση μεταξύ γλώσσας και έθνους-κράτους, όπως έχουν δείξει –πολλές φορές με δραματικό τρόπο– οι ιστορικές εξελίξεις αλλά και η σύγχρονη πραγματικότητα, σύμφωνα με την οποία στα όρια ενός κράτους συνήθως μιλιούνται πολύ περισσότερες γλώσσες από μία. Επιπλέον, τι ορίζεται ως μία γλώσσα μπορεί κάθε φορά να εξαρτάται από πολιτικούς, πολιτισμικούς και άλλους παράγοντες, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της σερβοκροατικής που θεωρήθηκε μία γλώσσα την εποχή της ενωμένης Γιουγκοσλαβίας, ενώ σήμερα θεωρείται δύο (σερβική και κροατική), καθώς οι κοινότητες που τις μιλούν δεν θεωρούν ότι ταυτίζονται πια. Ένα εξίσου ενδιαφέρον παράδειγμα είναι αυτό της κινεζικής, που περιλαμβάνει οκτώ διαφορετικούς τύπους γλωσσών ή «διαλέκτων», με πολύ μεγάλες αποκλίσεις στην προφορά και το λεξιλόγιο, οι οποίες όμως συνδέονται με μία κοινή γραπτή παράδοση και ταυτίζονται από τους ομιλητές τους σε μία γλώσσα (Crystal 1987: 312).

Ταυτόχρονα, είναι αμφισβητήσιμο κατά πόσο ένα άτομο μπορεί να επικοινωνήσει αποτελεσματικά μόνο με τα μέλη της γλωσσικής κοινότητας στην οποία έχει αναπτυχθεί, καθώς το άτομο αυτό μπορεί να έχει μάθει φυσικά ή να έχει διδαχθεί τη γλώσσα μίας ή περισσότερων διαφορετικών γλωσσικών κοινοτήτων ή να ανήκει το ίδιο σε περισσότερες από

μία γλωσσικές κοινότητες. Η *πολυγλωσσία* δεν αποτελεί εξαίρεση πλέον στον πλανήτη μας (και είναι αμφίβολο αν αποτελούσε ποτέ): η χρήση δύο ή περισσότερων, επίσημων ή μη αναγνωρισμένων, γλωσσών σε κάθε κράτος είναι αναπόφευκτη, αφού οι 7.000 γλώσσες του κόσμου μιλιούνται σε μόλις 200 περίπου κράτη. Όλο και περισσότερο *δίγλωσσα* άτομα εκφράζονται ήδη από την παιδική τους ηλικία με ευχέρεια σε παραπάνω από μία γλώσσες και ακόμη κι όσοι δεν είχαν την τύχη να γεννηθούν σε δίγλωσσα περιβάλλοντα μαθαίνουν στη διάρκεια της ενήλικης ζωής τους να επικοινωνούν άνετα με τα μέλη άλλων γλωσσικών κοινοτήτων.

Η κατάσταση γίνεται ακόμη πιο πολύπλοκη αν σκεφτούμε ότι κάθε επιμέρους γλωσσική κοινότητα περιλαμβάνει ομάδες ομιλητών που διαθέτει καθεμιά τους κοινά χαρακτηριστικά ταυτότητας όπως κοινή προέλευση, γεωγραφική εξάπλωση, ηλικία, φύλο, κοινωνική τάξη, φυσικές δεξιότητες κ.λπ. Είναι πολύ πιθανόν αυτές οι ομάδες να μην κατανοούν σε όλες τις περιστάσεις η μία την άλλη και με αυτή την έννοια να μην επικοινωνούν πλήρως, ενώ μπορεί να κατανοούν πληρέστερα μια ομάδα εκτός της στενής γλωσσικής τους κοινότητας. Από τη στιγμή που θα αρχίσουμε να αντιλαμβανόμαστε το βαθμό και την έκταση της ποικιλίας, ακόμη και σε αυτό που θεωρούμε «δική μας γλώσσα», συνειδητοποιούμε ότι η ομοιογένεια της γλωσσικής κοινότητας και της γλώσσας που μιλιέται σε αυτή αποτελεί μάλλον απόκλιση, ενώ ο κανόνας είναι η *ποικιλία*.

Είναι βέβαιο ότι ο φανταστικός Αρειανός θα φύγει από τον πλανήτη μας με μεγαλύτερη σύγχυση από αυτή που είχε όταν προσγειώθηκε. Οι πιο εξελιγμένοι κάτοικοι της Γης, οι άνθρωποι, χρησιμοποιούν και αναγνωρίζουν ως γλώσσα κά-

Πόσες γλώσσες ακριβώς μιλιούνται αυτήν τη στιγμή στον πλανήτη;

Το ερώτημα δεν είναι εύκολο να απαντηθεί γιατί ο ορισμός ενός γλωσσικού συστήματος ως γλώσσας εξαρτάται από πολιτικά, ιδεολογικά, κοινωνικο-οικονομικά και άλλα κριτήρια, έτσι ώστε να μην μπορεί να υπάρξει απόλυτη συμφωνία για το πού αρχίζει μια γλώσσα και πού τελειώνει μια άλλη. Ωστόσο, σύμφωνα με πρόχειρους υπολογισμούς η Aitchison (στο Comrie κ.ά. 2004: 7) αναφέρει ότι σήμερα μιλιούνται έως και 6.000 γλώσσες. Η πιο εκτεταμένη έρευνα του *Ethnologue* (Gordon 2005, βλ. www.ethnologue.com) ανεβάζει τον αριθμό αυτό σε 6.912. Στην έρευνα αυτή μετρήθηκε κάθε γλώσσα που διαθέτει τουλάχιστον έναν ομιλητή για τον οποίο αποτελεί πρώτη γλώσσα, αποκλείοντας έτσι εξαφανισμένες γλώσσες και γλώσσες που χρησιμοποιούνται μόνο ως δευτερές. Στον παρακάτω πίνακα οι γλώσσες αυτές κατανέμονται στις περιοχές προέλευσής τους. Έτσι κάθε γλώσσα μετρείται μόνο μία φορά, με βάση τη χώρα απ' όπου ξεκίνησε – κάτι που εξηγεί γιατί ο αριθμός ομιλητών για τις γλώσσες της Ευρώπης είναι τόσο δυσανάλογα μεγαλύτερος από τον αριθμό των Ευρωπαίων.

Περιοχή	Ομιλούμενες γλώσσες	Αριθμός ομιλητών
Αφρική	2.092 (30,3%)	675.887.158 (11,8%)
B. και N. Αμερική	1.002 (14,5%)	47.559.381 (0,8%)
Ασία	2.269 (32,8%)	3.489.897.147 (61%)
Ευρώπη	239 (3,5%)	1.504.393.183 (26,3%)
Ειρην. ωκεανός	1.310 (19%)	6.124.341 (0,1%)
Σύνολο	6.912	5.723.861.210

Αντίθετοι με την ιδέα της καταμέτρησης των γλωσσών είναι οι Makoni και Pennycook (2007: 11 κ.εξ.) που πιστεύουν ότι το εγχείρημα της απαρίθμησης απλοποιεί και διαστρεβλώνει πολύπλοκες κοινωνικές και πολιτικές καταστάσεις.